

ભારતમાં શિક્ષણ અને આર્થિક વિકાસ વચ્ચેનો સંબંધ

Manjurali Mikdadali Kharodiya

(M.A., B.Ed., M.PHIL, Ph.D. SCHOLAR) Hemchandracharya North Gujarat University, Patan

પ્રસ્તાવના:-

આર્થિક વિકાસની પરિભાષા સમય સમય પર બદલાતી રહી છે. ઈ.સ ૧૯૯૦ પૂર્વે માત્ર માથાદીઠ ઘરેલુ ઉત્પાદનને આર્થિક વિકાસ તરીકે વ્યાખ્યાયિત કરવામાં આવતું હતું. વર્ષ ૧૯૯૦ પછી આ પરિભાષામાં ધરમૂળથી પરિવર્તન આવ્યું અને માનવ વિકાસનો ખ્યાલ અસ્તિત્વમાં આવ્યો. જેમાં માનવ વિકાસને આર્થિક વિકાસનું અંતિમ ધ્યેય માનવામાં આવે છે. આ સાથે United Nations Development Programme દ્વારા માનવ વિકાસ આંક બહાર પાડવામાં આવ્યો. જેમાં શિક્ષણ, આરોગ્ય અને માથાદીઠ આવક એમ માનવ વિકાસના ત્રણેય પરિમાણોના આધારે દેશોનું મૂલ્યાંકન કરવાનો પ્રયત્ન કરવામાં આવ્યો હતો. ત્યારબાદ સમગ્ર વિશ્વમાં માનવ વિકાસનો ખ્યાલ પ્રચલિત થયો.

માનવ વિકાસ આંકના બે પરિમાણો શિક્ષણ અને આવક એ બે મૂળભૂત આધારસ્તંભ છે જે કોઈ પણ ક્ષેત્રના સામાજિક-આર્થિક પરિદ્રશ્યને નોંધપાત્ર રીતે પ્રભાવિત કરે છે. આર્થિક વિકાસ માટે ઉદ્દીપક તરીકે શિક્ષણના મહત્વને નકારી શકાતું નથી. શિક્ષણ એ કૌશલ્ય, જ્ઞાન અને તકો ધરાવતી વ્યક્તિઓને સશક્ત બનાવે છે, જેથી તેમની

ઉત્પાદકતા અને રોજગારક્ષમતામાં વધારો થાય છે. તે નવીનતા, ઉદ્યોગસાહસિકતા અને સામાજિક ગતિશીલતા માટે આધારસ્તંભ તરીકે કામ કરે છે, જે આર્થિક વૃદ્ધિ અને સમૃદ્ધિ માટે અનુકૂળ વાતાવરણને પ્રોત્સાહન આપે છે. તેનાથી વિપરીત, આવકનું સ્તર પણ શિક્ષણની સુલભતાને પ્રભાવિત કરી શકે છે, જ્યાં ઊંચી આવક વધુ સારી શૈક્ષણિક તકોને સક્ષમ બનાવે છે. જેના કારણે શિક્ષણ અને માથાદીઠ આવક વચ્ચેના સહસંબંધને સમજવો વિશેષ કરીને નિર્ણાયક બની જાય છે.

વિશાળ જનસંખ્યા અને વિવિધ પ્રાદેશિક ગતિશીલતા ધરાવતું ભારત, શિક્ષણ અને આર્થિક સમૃદ્ધિ વચ્ચેના અટપટા આંતરવ્યવહારને ચકાસવા માટે એક આકર્ષક માળખું પૂરું પાડે છે. આ સંશોધન ભારતનાં જુદાં જુદાં રાજ્યોમાં શાળા શિક્ષણના સરેરાશ વર્ષો અને માથાદીઠ આવક વચ્ચેના સહસંબંધની તપાસ કરવાનો પ્રયાસ કરે છે. પ્રસ્તુત સંશોધન પેપરમાં ભારતીય રાજ્યો અને કેન્દ્રશાસિત પ્રદેશમાં શિક્ષણ અને આવક વચ્ચેના સંબંધને તપાસવા માટે Human Development Index ના બે પરિણામો (૧) શાળા શિક્ષણના સરેરાશ વર્ષો અને (૨) રાજ્યોની માથાદીઠ આવક નો ઉપયોગ

કરેલ છે. જે માટે National Statistics Office (Social Statistics Division-Ministry of Statistics and Programme Implementation) દ્વારા પ્રકાશિત GENDERING HUMAN DEVELOPMENT રીપોર્ટમાં પ્રસિદ્ધ Human Development Index ના ડેટાનો ઉપયોગ કરીને બંને પરિભાષો વચ્ચે સહસંબંધ શોધેલ છે. આ બંને પરિભાષો વચ્ચે નો સંબંધ સમજતા પહેલા માનવ વિકાસ અને માનવ વિકાસ આંકની રચનાની સમજૂતી મેળવવી જરૂરી બને છે.

માનવ વિકાસ શું છે ?

માનવ વિકાસનો અભિગમ એવું સૂચવે છે કે રાજ્ય કે રાષ્ટ્રની સાચી સંપત્તિ એ જનસમુદાય છે અને તેથી જનસમુદાયની ક્ષમતા વિકસાવવી, પસંદગીના આયામ વધારવા માનવ હકની સ્વતંત્રતા અને પરિપૂર્ણતા એ માનવ વિકાસના ચાવીરૂપ પાસા છે. સમાનતા, ઉત્પાદકતા, સશક્તીકરણ એ માનવ વિકાસના પાયા છે. માનવ વિકાસ માપન માટે અનેક માપદંડો આધુનિક સમયમાં પ્રચલિત છે. માનવ વિકાસ આંકના પ્રસ્તુત અભ્યાસમાં માનવ વિકાસના માપદંડો પ્રમાણે ગુજરાતની સ્થિતિ અને તેનો તુલનાત્મક અભ્યાસ કરવાનો છે.

માનવ વિકાસ આંક:-

માનવ વિકાસ આંક એ આર્થિક વિકાસના નિર્દેશકોમાંથી એક છે. જે પાકિસ્તાની અર્થશાસ્ત્રી મહેબુબ-ઉલ હકે વિકસાવેલો અને 1990 થી UNDP દ્વારા દર

વર્ષે બહાર પાડવામાં આવે છે. ભારતીય અર્થશાસ્ત્રી અમર્ત્યસેન પણ માનવ વિકાસ આંકના હિમાયતી છે.

માનવ વિકાસ આંકના માપદંડો અને ગણતરીની પદ્ધતિ

માનવ વિકાસ આંક એ ત્રણ નિર્દેશકોનો મિશ્રિત આંક છે.

1. જન્મ સમયે અપેક્ષિત આયુષ્ય (ન્યુનતમ મુલ્ય 25 અને મહત્તમ ઈચ્છિત મુલ્ય 85 વર્ષ)
2. પ્રૌઢ સાક્ષરતા (2/3 ભાર) તથા પ્રાથમિક, માધ્યમિક, ટેકનીકલ કક્ષાએ શાળામાં નોંધાયેલા બાળકોનું પ્રમાણ (ન્યુનતમ મુલ્ય 00 અને મહત્તમ મુલ્ય 100 ટકા હોય છે)
3. સારું જીવનઘોરણ :- માથાદીઠ વાસ્તવિક આવક ડોલરના સંદર્ભમાં તથા સમ-ખરીદશક્તિને અનુલક્ષીને (ન્યુનતમ મુલ્ય 100 ડોલર અને મહત્તમ ઈચ્છિત મુલ્ય 40,000 ડોલર)

ઉપર્યુક્ત ત્રણેય નિર્દેશકોની ગણતરી કરીને સરવાળો કરવામાં આવે છે અને તેને ત્રણ વડે ભાગવામાં આવે છે અને આ રીતે મિશ્રિત માનવ વિકાસ આંક મેળવવામાં આવે છે. જેમ કે, ઉપરના સૂત્ર પ્રમાણે ગણતરી કરતા શિક્ષણ નું સ્તર 0.6, અપેક્ષિત આયુષ્ય 0.74 અને માથાદીઠ આવક 1.01 છે તો આ ત્રણેયનો સરવાળો કરીને ત્રણ વડે ભાગવામાં આવે છે. આ

આંકનું મુલ્ય હમેશા 0 થી 1 ની વચ્ચે હોય છે.

$$= \frac{0.6+0.74+1.01}{3}$$

3

$$= 0.8$$

(સંદર્ભ:- વૃદ્ધિ અને વિકાસના સિદ્ધાંતો, પાના નં-35)

સંદર્ભિત સાહિત્યની સમીક્ષા:-

૧. પૌલ રોનાર અને મોરિક સ્ટોક:- આ અભ્યાસ ભારત અને કોરિયા એમ બંને દેશ પર થયેલ છે જેમાં બંને દેશમાં સમાન મૂડીરોકાણ કરવામાં આવ્યું હતું અને સાધન સામગ્રી સમાન સ્તરે વહેંચાયેલી હતી તેમ છતાં બંને દેશના આર્થિક વિકાસમાં તુલનાત્મક તફાવત જાણવા મળ્યો હતો. જેમાં જોતા જાણવા મળે છે કે કોરિયાની આર્થિક વિકાસની તુલનામાં ભારત દેશ ઘણો પાછળ રહેલ છે પ્રસ્તુત બાબતે અર્થશાસ્ત્રીઓનું એવું માનવું છે કે આ બંને દેશો વચ્ચેના વિકાસના તફાવતનું મૂળ કારણ શિક્ષણ છે.

૨. વિશ્વબેંકનો રીપોર્ટ:- વિશ્વબેંકના 1980 ના વિશ્વવિકાસ રીપોર્ટ મુજબ શિક્ષણના વિકાસના સંદર્ભમાં સ્વ રોજગારી ક્ષેત્રે શિક્ષણનું મહત્વ કેટલું છે તે અંગે તપાસ કરતા જાણવા મળે છે કે સુધારેલી કૃષિ પદ્ધતિઓ માટે જરૂરી પુરક ઈનપુટ જ્યાં મળી રહેતા હતા ત્યાં શાળાએ કદી ન જનાર ખેડૂત કરતા જે ખેડૂતો પ્રાથમિક શાળાના ચાર વર્ષ પુરા કર્યા હોય તેનું વાર્ષિક ઉત્પાદન સરેરાશ ૧૦% થી અધિક

હતું. એક અંદાજ મુજબ જ્યાં એકબીજાને પુરક ઈનપુટ મળી શકે તેમ ન હતા ત્યાં વધારાના શિક્ષણ દ્વારા મળતો ઉત્પાદનમાં વધારો પ્રમાણમાં ઓછો હતો તેમ છતાં નોંધપાત્ર હતો.

૩. ડો.ગીરીશ ડી.મકવાણા :- તેમને તેમના પેપર [આર્થિક વિકાસમાં શિક્ષણનો ફાળો] માં વિશ્વના વિવિધ દેશોના આર્થિક વિકાસમાં શિક્ષણની શી ભૂમિકા રહેલી છે તેના વિષે વિસ્તૃત ચર્ચા કરી છે તે જોતા જાણવા મળે છે કે વિશ્વના વિકસિત દેશો તેમની જી.ડી.પી. ના સરેરાશ ૬.૧૨% જેટલો ખર્ચ શિક્ષણ પાછળ કરે છે જેની સીધી અસર શિક્ષણના વધારાના ૮૮% રૂપમાં સ્પષ્ટ જોઈ શકાય છે. શિક્ષણના ઉંચા પ્રમાણને લીધે આ દેશોમાં આર્થિક વિકાસને અવરોધક એવા બેરોજગારી (૮.૧૫%) ગરીબી (૬.૫૦%) બાળમરણ (૪.૫૧%) વસ્તીવૃદ્ધિ (૦.૮૭%) વગેરે દર ઘણા નીચા રહેવા પામ્યા છે જ્યારે અપેક્ષિત આયુષ્યનું પ્રમાણ ૭૮.૫૦ જેટલું ઉંચું જોવા મળ્યું છે. જે સ્વાસ્થ્યના ઉંચા ધોરણોનો પણ નિર્દેશ કરે છે. આની સાથે સાથે ખર્ચવાપાત્ર આવકોનું પ્રમાણ વાર્ષિક માથાદીઠ રૂ. ૩૯૭૫૩.૫૦ જેટલું જોવા મળે છે. જે આર્થિક પ્રગતિના ઉંચા ધોરણોનો નિર્દેશ કરે છે. આની સાથે સાથે નોંધપાત્ર બાબત એ છે કે આવા દેશો વર્તમાનમાં આર્થિક વિકાસના સૌથી શ્રેષ્ઠ માપદંડ એચ. ડી. આઈ માં અગ્રતા ક્રમ ધરાવે છે. સમગ્ર રીતે જોતા કહી શકાય કે શિક્ષણની આવા દેશોના

વિકાસ પર હકારાત્મક અસરો જોવા મળી છે.

હેતુઓ:

- માનવ વિકાસ આંકના પરિમાણોનો અભ્યાસ કરવો.
- ભારતના વિવિધ રાજ્યોના શિક્ષણના સરેરાશ વર્ષો અને આર્થિકસમૃદ્ધિ વચ્ચેનો સંબંધ ચકાસવો.

મેથડોલોજી

અહીં આ અભ્યાસ માટે National Statistics Office (Mospi) ના Social Statistics Division દ્વારા વર્ષ 2016-17 માં પ્રકાશિત કરવામાં આવેલ ભારતના તમામ

રાજ્યોના Human Development Index – Indiaના ડેટાનો ઉપયોગ કરવામાં આવેલ છે. અભ્યાસ માટે તમામ રાજ્યો અને કેન્દ્રશાસિત પ્રદેશોના શાળા શિક્ષણના સરેરાશ વર્ષો અને માથાદીઠ આવક વચ્ચે સહસંબંધ શોધવામાં આવેલ છે.

પરિકલ્પના:-

H0: રાજ્યના શાળા શિક્ષણના સરેરાશ વર્ષો અને માથાદીઠ આવક વચ્ચે સહસંબંધ નથી.

H1: રાજ્યના શાળા શિક્ષણના સરેરાશ વર્ષો અને માથાદીઠ આવક વચ્ચે સહસંબંધ છે.

Correlations

		Mean Years of Schooling	per Capita GSDP at Constant Prices 2011-12
Mean Years of Schooling	Pearson Correlation	1	.617**
	Sig. (2-tailed)		.000
	N	37	37
per Capita GSDP at Constant Prices 2011-12	Pearson Correlation	.617**	1
	Sig. (2-tailed)	.000	
	N	37	37

** . Correlation is significant at the 0.01 level (2-tailed).

તારણ: P value 0.000 છે જે નક્કી કરેલ Significant Level 0.01 કરતા ઓછી મળેલ છે. H0 નો અસ્વીકાર કરવામાં આવે છે. એટલે કે અહીં H1(વૈકલ્પિક પરિકલ્પના)નો સ્વીકાર કરવામાં આવે છે. અહીં શાળા શિક્ષણના સરેરાશ વર્ષો અને માથાદીઠ આવક વચ્ચે Strong Positive Co-Relation જોવા મળે છે. એટલે કે જેરાજ્યમાં શાળા શિક્ષણના સરેરાશ વર્ષો વધારે

તેરાજ્યમાં માથાદીઠ આવક વધુ જોવા મળે છે.

ભારતીય રાજ્યોના સંદર્ભમાં, સાક્ષરતા દર એ શૈક્ષણિક આંતરમાળખાકીય સુવિધાઓ અને આર્થિક વિકાસમાં નોંધપાત્ર ભિન્નતા જોવા મળે છે, શિક્ષણ અને માથાદીઠ આવક વચ્ચેના સહસંબંધનું વિશ્લેષણ નીતિઘડવૈયાઓ માટે અમૂલ્ય આંતરદૃષ્ટિ પૂરી પાડી શકે છે. આ

સહસંબંધને આગળ ધપાવતા પરિબલોને સમજીને નીતિઘડવૈયાઓ શૈક્ષણિક પ્રાપ્તિને પ્રોત્સાહન આપવા અને આર્થિક પરિણામો વધારવા માટે લક્ષિત હસ્તક્ષેપો ઘડી શકે છે, જેથી સર્વસમાવેશક વિકાસને વેગ મળે છે અને અસમાનતાઓ ઘટે છે.

સંદર્ભ સૂચી:-

૧. GENDERING HUMAN

DEVELOPMENT: National Statistics Office (Social Statistics) Division-Ministry of Statistics and Programme Implementation

૨. બી કે ભટ્ટ સામાજિક ક્ષેત્ર અને પર્યાવરણનું અર્થશાસ્ત્ર- ૨૦૦૪, પાન નં. - 1 – 309

૩. <http://www.nationmaster.com>.

૪. <http://www.en Wikipedia.org>.

૫. “વૃદ્ધિ અને વિકાસના સિદ્ધાંતો”, પોપ્યુલર પ્રકાશન, પાના નં.-૩૬.

૬. ડો.ગીરીશ મકવાણા, “આર્થિક વિકાસમાં શિક્ષણનો ફાળો” Shikshan Sanshodhan : Journal of Arts, Humanities and Social Sciences ISSN: 2581-6241 Volume - 2, Issue - 4, July-August – 2019

Annexure -1

States/UTs	Mean Years of Schooling	per Capita GSDP at Constant Prices 2011-12
A & N Islands	7.48	146990
Andhra Pradesh	4.43	116542
Arunachal Pradesh	5.21	100972
Assam	6.34	65138
Bihar	4.66	29385
Chandigarh	10.72	250609
Chhattisgarh	5.34	76073
Dadra & N. Haveli	5.75	100268
Daman & Diu	9.25	100268
Delhi	9.2	284434
Goa	9.18	357804
Gujarat	6.33	163090
Haryana	7	177652
Himachal Pradesh	7.73	152128
Jammu & Kashmir	5.8	76724
Jharkhand	4.67	57465

Karnataka	6.21	159061
Kerala	8.7	150922
Lakshadweep	8.57	100268
Madhya Pradesh	5.06	61220
Maharashtra	7.3	159605
Manipur	8.65	56919
Meghalaya	6.47	66113
Mizoram	8.22	121287
Nagaland	7.61	79369
Odisha	5.2	83107
Puducherry	8.87	151544
Punjab	7.37	124152
Rajasthan	4.59	84064
Sikkim	7.48	270235
Tamil Nadu	6.8	149717
Telangana	6.17	147697
Tripura	5.63	85480
Uttar Pradesh	5.39	48900
Uttarakhand	8.25	164165
West Bengal	5.63	71312
All India	5.97	100268

(Source: GENEERING HUMAN DEVELOPMENT: National Statistics Office (Social Statistics Division-Ministry of Statistics and Programme Implementation))